

**ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНОГО РАЙОНУВАННЯ
МЕЖИРІЧЧЯ ОРЛІ І СУЛИ
(друга половина XVIII – початок XIX ст.)**

У статті розглядаються хід і результати адміністративно-територіальних реформ на теренах Південного Лівобережжя (1764-1803).

Ключові слова: губернія, указ, територіальний трансфер.

В статье рассматриваются ход и результаты административно-территориальных реформ на территории Южного Левобережья (1764-1803).

Ключевые слова: губерния, указ, территориальный трансферт.

The article deals with the process and results of administrative-territorial reform in the southern part of the Left-Bank Ukraine (1764-1803).

Key words: gubernia, ukaz, territorial transfer.

Проблема адміністративного районування відноситься до числа «штучно актуалізованих» українським політичним істеблішментом. За підрахунками Я. Верменич, лише впродовж 1991-2001 рр. економістами, географами, істориками було запропоновано більше десяти різних схем районування на основі макрорегіоналізації, розроблених, зокрема, Ф. Заставним (1992-1994), В. Поповкіним (1993), О. Шаблієм (1994), М. Пістуном (1995), М. Паламарчуком (1997), П. Кравченком (2001), М. Долішнім, В. Кравцівим, В. Симоненком (2002) та ін. [5, с. 140]. Здебільшого виділялося 6-9 макрорегіонів з урахуванням історичних особливостей, природно-ресурсного потенціалу, щільності населення, рівня урбанізації тощо. Як правило, мова йшла про економічне районування, але деякі варіанти пропонувалися і як моделі майбутнього адміністративно-територіального поділу [1]. Втім, відсутність необхідних ресурсів для його реалізації, як-от: політичної волі і суспільного консенсусу, – раз-по-разу впродовж останнього десятиліття (2002, 2005, 2010) зумовлювали негативний результат.

Історія адміністративного районування Південного Лівобережжя у післягетьманську добу починається із праці О.Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России из частей коей оное наместничество составлено» (1786; видано 1851). На її сторінках коротко описано територіальні трансфери¹ 1764 і 1775 рр. на користь Новоросійської губернії, а також вміщено докладну «Ведомость, по которой значит, сколько в Малой России до открытия в ней трех наместничеств, то есть до 1782 года, было полков, сотен, и в оных

¹ Трансфер (від лат. transfero – переношу) – це перенос будь-чого із одного контексту до іншого. На сьогодні вельми популярним є вивчення культурних трансферів (див.: [49]).

разных селений и жителей» включно із втраченими полками/сотнями [48, с. 72-85, 105].

Протягом XIX ст. спеціальні дослідження відсутні, але окремі відомості із відповідної проблематики з'являються у статистичних працях з історії російських міст і адміністративного поділу імперії, а також у розвідках з історії Малоросії і її окремих місцевостей, як-от: Кременчук, Кобеляки [4; 8-9; 20; 34; 18]. Втім, на початку XX ст. проблема адміністративного районування Південного Лівобережжя вже чітко усвідомлюється, свідчення чого знаходимо, зокрема, у полтавського дослідника Л. Падалки: «Переходные моменты от одного порядка вещей к другому, по существу дела, интенсивно переживаемые современниками, в последующем историческом процессе и в его документальных следах закрепляются наиболее признаками формальными. Таким формальным признаком для Полтавской территории после-козацкой поры является разграничение территории между наместничествами» [35, с. 93].

В наступні три чверті XX століття історія адміністративного районування Південного Лівобережжя в ширших рамках т.зв. «новоросійської частини Європейської Росії» постає на сторінках робіт видатних російських істориків-демографів. Так, вивчаючи зміни, які сталися протягом XIX ст. у чоловічому населенні 34 губерній європейської частини Російської імперії і Облaсті Війська Донського², один з творців вітчизняної економічної географії В.Е. Ден (1867-1933) у праці «Население России по пятой ревизии. Подушная подать в XVIII веке и статистика населения в конце XVIII века» (1902) подав ґрунтовний огляд територіальних трансферів по Катеринославській губернії від часів створення Новоросійської губернії (1764) до загальноросійського перепису 1897 р. [11, с. 1, 272-284]. Обмеженість джерельної бази дослідження³ не дозволила досліднику встановити при цьому, де саме проходив адміністративний кордон малоросійських і новоросійських губерній, зокрема, в наслідок трансферів 1785-1789 і 1795 рр. [11, с. 139, 141].

Найповніший на сьогодні огляд проблеми запропоновано у праці В.М. Кабузана «Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858)» (1976) [16]. Вивчаючи проблему імперського дореформеного освоєння Північного Причорномор'я, історик-демограф наголосив на необхідності враховувати зміни внутрішніх і зовнішніх кордонів регіону, значно розширив коло залучених джерел, запропонував періодизацію і пояснення територіальним трансферам – об'єктивне (залюднення колонізованих просторів) і суб'єктивне (особиста ініціатива Г.О. Потьомкіна-Таврійського), окремо зупинився на адміністративно-територіальному поділі земель Південного Лівобережжя у складі Новоросійської, Азовської і Катеринославської губерній [16, с. 49-50, 68-69].

В останні півтора десятиліття зростання популярності регіоналістичних студій вкупі з фінансовою підтримкою ряду дослідницьких проектів з боку

2 Виключення становлять губернії прибалтійські, західні, малоросійські і бессарабська, «по своим историческим судьбам слишком отличные от остальных» [11, с. 1].

3 Трансфери вивчались на законодавчих матеріалах без залучення картографічних.

держави призвели до появи цілого шерегу довідників, збірників матеріалів конференцій і окремих статей [6; 2; 14; 13; 3; 36; 12; 47].

Метою даної статті є спроба комплексного дослідження проблеми адміністративного районування Південного Лівобережжя⁴ часів активних територіальних трансферів, зміни принципів організації території екс-Гетьманщини, пошуку, запровадження і перегляду загальноімперського адміністративно-територіального стандарту згідно з положеннями «Учреждения для управления губерний» (1764-1803).

До 1764 р. землі у межиріччі Орілі і Сули перебували у складі Київської губернії⁵. Протягом першої половини XVIII ст. остання втратила цілий ряд провінцій на користь Білгородської губернії і складалася лише із 10 малоросійських полків, у яких поряд із традиційним військово-адміністративним поділом на сотні (164) застосовувався судовий поділ на повіти (20) і фіскальний – на комісарства (20). Після відновлення інституту гетьманства (1750) і смерті київського генерал-губернатора М.І. Леонтєва (1752) генерал-губернатори до Києва тривалий час (до 1762) не призначалися і обов'язки київського губернатора виконували київські обер-коменданти, а, отже, Київська губернія продовжувала існувати тільки де-юре. Навпаки, на порядку денному стояло питання поглинання губернського центру (і губернії, загалом) Малоросією, яка певного адміністративного статусу не мала.

Після утворення Новоросійської губернії (22.03.1764⁶) і Малоросійської колегії («уряду») (10.11.1764⁷) влада київської губернської адміністрації розповсюджується лише на правобережні околиці Києва і Василькова, митниці на польському кордоні і на малоросійських розкольників. Втім, ще протягом певного часу в управлінні цими трьома адміністративно-територіальними одиницями утворюються цікаві комбінації. Так, у 1765-1767 рр. посаду головного командира Новоросійської губернії обіймав колишній член Малоросійської колегії, генерал-поручник Я.І. фон Брандт (1716-1774), а після нього посади київського генерал-губернатора (1766-1775) і головного командира Новоросійської губернії (1767-1774) поєднувала одна особа – генерал-аншеф Ф.М. Восейков (1703-1778) [22, с. 8-11].

4 Географічні межі цього мікрорегіону не є усталеними, – втім, зазвичай, під Північним Лівобережжям розуміють терени колишньої Чернігівської губернії, а під Південним Лівобережжям – Полтавської губернії часів пізньої Російської імперії. В даному випадку поняття «Південне Лівобережжя» і «межиріччя Орілі і Сули» будуть використовуватись як до певної міри тотожні.

5 Питання про співвідношення Київської губернії, Полтавського полку і полків ландміліції спеціально не досліджувалось. Маємо хіба що поодинокі зауваження щодо Української укріпленої лінії (заселеної ландміліцією), яка «відмежовувала землі Вольностей Війська Запорозького Низового від Гетьманщини та Слобідської України» [33, с. 492].

6 У О.Ф. Шафонського – 30 квітня [48, с. 98].

7 Дослідники іноді пишуть про окрему Малоросійську губернію (наприклад, див.: [8, с. 391]), втім, окремий акт про її створення невідомий. Більше того, в указах про створення Малоросійської колегії (10.11.1764) і про приєднання міста Києва до Малої Росії (20.10.1775) Малоросійська губернія жодним чином не згадується. У «Місяцесловах» 1760-х – 1770-х рр. так само не йдеться про губернію.

Імперські експерименти із адміністративним районуванням Південного Лівобережжя розпочалися передачею зі складу Київської губернії / Малої Росії до Новоросійської губернії південної частини Миргородського і цілого Полтавського полків, зокрема: 2 сотень Миргородського полку (06.09.1764), 13 сотень Полтавського полку (26.02.1765), 2 сотень Миргородського полку і 5 сотень Полтавського полку (20.10.1775).

Перші територіальні трансфери мали місце, коли рішення про відставку гетьмана вже було прийнято, а питання про адміністративний статус 10 малоросійських полків свого вирішення ще не знайшло. 6 вересня 1764 р. імператорським указом було затверджено прохання старшини, виборних козаків і власників з їх підданими із сотенних містечок Власівки, Кременчука та села Рилєєвки Миргородського полку про підпорядкування їх новоросійській губернській адміністрації. Власне, прохання було подано місяцем раніше і включало плутане і доволі дивне обґрунтування:

«Мы <...> твердо будучи уверены, что Ваше Императорское Величество, из матерьяго милосердия, всех своих верноподданных всякого звания людей в лучшее состояние и благополучную жизнь приводит за весьма Себе угодное Монаршеское удовольствие поставляя, и в том неутомимый труд Всемилостивейше соизволите брать; взирая на то, Мы верноподданные Вашего Императорского Величества рабы дерзаем испросить такого же матерьяго призрения, чтоб нас целыми вышеозначенными местечками к Новороссийской Губернии, оставя нас при прежних наших землях и угодиях, под единое право и команду соединить, чрез что совершенно Мы уповаем в лучшее состояние нашу жизнь привести, и полезнее нынешнего Вашему Императорскому Величеству и отечеству сделаться» [23, с. 287; 38, с. 894-895].

Ймовірно, мають рацію дослідники, які стверджують, що того ж 1764 р. відбулося входження до складу Новоросійської губернії 13 із 18 сотень Полтавського полку, 4 сотень Миргородського, 2 сотень Лубенського, 2 – Переяславського, а також окремих приватних маєтностей на території Миргородського і Чернігівського полків [48, с. 98; 11, с. 272; 16, с. 54]. Але документальних підтверджень цьому припущенню на сьогодні немає⁸.

Іменний указ від 26 лютого 1765 р., даний малоросійському генерал-губернатору графу П.О. Румянцеву, згадує недатовану настанову головному командирі Новоросійської губернії О.П. Мельгунову («по поданным прошениям от осьми местечек, также и от владельцев, которые Мельгунов по

⁸ Натомість, є підставити заперечувати, що ці трансфери відбулися ще при «учреждении» (В. Ден) або «образовании» (В. Кабузан) Новоросійської губернії, оскільки у тексті височайше затвердженої доповіді сенаторів Паніних «О именовании Новосербского селения Новороссийскою Губерниєю; о поселении в оной полков, двух Гусарских и Пикинерного; о плане раздачи земель к их заселению» ні про які малоросійські трансфери не йдеться [38, с. 657-667]. Автори довідника «Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648-1941 рр.)», знову ж таки, без жодних посилань, відносять ці трансфери до 1765 р. [2, с. 16].

преждеданному ему наставлению в команду Екатеринбургской Провинции⁹ принял») і конфірмацію на доповідь (ймовірно, одного з цих двох адміністраторів) від 10 лютого 1765 р., якою затверджувалася передача до складу Новоросійської губернії 13 сотенних містечок Полтавського полку (Нехвороща, Маяки, Царичанка, Китай-город, Орлик, Переволочна, Кишенька, Сокілка, Кобеляки, Білики, Старі Санжари, Нові Санжари, Келеберда) у сорокаверстній межі¹⁰ і поза нею, але «по желанию жителей туда же отданы» [39, с. 71-72].

Інші ж територіальні надбання Новоросійської губернії згідно з тим-таки іменним указом від 26 лютого 1765 р. із промовистою назвою «О возвращении в ведомство Малороссии местечек, вошедших по новому образованию в состав Новороссийской Губернии» було повернуто до складу Малоросійської губернії¹¹. Указ гарантував малоросійському генерал-губернатору, що *«теперь Новороссийская Губерния во внутрь Малороссии далее Полтавского полка распространяться уже не будет»* і одночасно покладав на нього відповідальність (*«весь успех поставляю от вас»*) за передачу до Катерининської провінції сотень у сорокаверстній межі і повернення сотень поза нею, для чого створювалася спеціальна виїзна комісія у складі члена Малоросійської колегії, генерал-поручника Я.І. фон Брандта, полковника Севського полку А.С. Милорадовича та *«одного из Старшин надежного человека»* [39, с. 71].

Аргументація на користь залучення малоросійських чиновників до цього процесу і задля обґрунтування зворотних територіальних трансферів була запропонована доволі розлога:

❖ *«без вашей к тому помощи, многие затруднения последовать могут»;*

❖ *«чтоб тех местечек жители простолюдимы <sic!> и всякому неосновательному слуху легковерные, от каких либо злоумышленников вредными кривотолками испужены и развращены не могли быть, как то в Кобыляках от сотника Могилевского и произошло»;*

❖ *«если же теми коммиссионтами кто примечен будет в разглашении вредных слухов, таковых им приказать, смотря по вине, сокращать, дабы, чрез то простых людей от невольного преступления сберечь»;*

❖ *«чтоб те возвратившиеся люди от Малороссийских полковых и прочих Старшин какого притеснения и обид не претерпели, что уже некоторым и происходит, желаю, чтоб вы во всем тому предостерегли и не допустили»* [39, с. 71].

9 Катерининську провінцію у складі Новоросійської губернії було утворено у червні-липні 1764 р. із земель Слов'яносербії і Української укріпленої лінії [11, с. 272].

10 Землі, відділені під ландміліцейські полки.

11 Ймовірно, частину територій було повернуто ще раніше, оскільки у доданій до указу «Росписи местечкам, которые в Малороссийскую команду по прежнему возвращены» жодних полтавських не згадано, в той час як вище в указі йдеться: «Но как те местечки и некоторые владельческие слободы также Полтавского полка состоят, по чему оные ныне по прежнему в Малороссийскую команду и возвращены» [39, с. 71].

Після малоросійських трансферів, Катерининську провінцію¹² Новоросійської губернії¹³ було розділено на 2 (пikінерські) полки¹⁴ – Донецький і Дніпровський, між якими і було розподілено 2 миргородські сотні та 13 полтавських наступним чином:

- ❖ до Донецького пікінерського полку відійшли Нехворощанська, Маяцька, Царичанська, Китайгородська та Орлицька сотні Полтавського полку;
- ❖ до Дніпровського¹⁵ – Старосанжарська, Новосанжарська, Білицька, Кобеляцька, Сокільська, Кишенська, Переволочанська, Келебердянська сотні Полтавського полку та Кременчуцька і Власівська сотні Миргородського полку [16, с. 54].

Такий адміністративно-територіальний поділ проіснував до завершення російсько-турецької війни 1768-1774 рр.

Згодом до Азовської губернії, утвореної 14 лютого 1775 р. із Бахмутської та частини Катерининської провінцій Новоросійської губернії, протягом 1775-1777 рр. увійшли 5 «малоросійських» рот Донецького пікінерського полку і фортеці Української укріпленої лінії. Коли в імперії вже розпочалося запровадження норм «Учреждения для управления губерний» (1775), на землях у межиріччі Орілі і Ворскли зміни адміністративно-територіального поділу були мінімальні, та й то частково відворотні. Якщо скористатися відомостями «Місяцеслова» на 1777-1784 рр. (тобто, за весь період, коли згадується Азовська губернія), то протягом всього цього періоду фіксується Катерининська провінція із єдиним виключенням, – у виданні на 1780 р. замість неї йдеться про Наталінський повіт [27, с. 457]. А крім того, починаючи з видання на той-таки рік, з'являються відомості про окремих Царичанський повіт¹⁶ [27, с. 459].

Територіальні втрати Новоросійська губернія надолужила у 1775 р. на півночі за рахунок п'яти сотень (1-ої, 2-ої та 3-ої Полтавських, Будиської та Решетилівської) Полтавського полку і двох (Потоцької та Омельницької) – Миргородського. Трансфер спричинила вимога з боку новоросійського і азовського генерал-губернатора, генерал-аншефа графа Г.О. Потьомкіна¹⁷, доволі примітивно аргументована необхідністю об'єднання усього Полтавського полку і суцільного комплексу південної частини Миргородського під однією орудою:

12 Провінційний центр – Бельовська фортеця (в подальшому – Костянтинів/Костянтиноград) [16, с. 58].

13 Губернський центр – містечко Кременчук [2, с. 32].

14 Всередині полків зберігся сотенний (ротний) поділ.

15 Полковий центр – містечко Кобеляки [2, с. 32].

16 Натомість, за даними В.М. Кабузана, Наталінський повіт Азовської губернії протягом 1779-1783 рр. перетерпів ряд значніших трансформацій, повернувши стару назву Катерининської провінції (1780) і знову перетворившись на повіт спочатку Костянтинівський (1782), а потім Костянтиноградський (1783) [16, с. 58].

17 Новий кордон делімітував новоросійський губернатор (1775-1777), генерал-майор М.В. Муромцев (1737-1799), «сообразив чувствуемые жителями изнеможения, с тою пользою, каковая по пограничности оных ожидается быть должна» [40, с. 221].

❖ *«весь помянутый <Дніпровський пікінерський> полк должен принадлежать в Новороссийскую Губернию, тож и входящие в средину онаго местечки Малороссийскаго полка Поток и Омельник с их округами»;*

❖ *«требует, чтоб остаток Полтавского полку, из которого некоторая часть под правом Новороссийской Губернии уже состоит, ныне отделяя от Малороссийской, присоединить к сей Губернии» [40, с. 222].*

Цю вимогу із недатованої доповіді генерал-губернатора було переповідано у доповіді Урядуючого Сенату «Об отдаче в ведомство Новороссийской Губернии Миргородского полка местечек Поток и Омельник; и о присоединении к Азовской Губернии местечка Новые и Старые Водолаги, также города Тор с уездом» від 13 жовтня 1775 р., який було височайше затверджено 20 жовтня 1775 р., і ще раз підтверджено сенатським указом зі схожою назвою «Об отдаче в ведомство Новороссийской и Азовской Губерний Генерал-Губернатора Графа Потемкина местечек Миргородского полка Поток, Омельник и Водолаг» від 17 грудня 1775 р.¹⁸.

В.М. Кабузан стверджує, що на новоприєднаних землях Полтавщини і Миргородщини, а також Дніпровського пікінерського полку¹⁹ було утворено 3 лівобережні (із загального числа 12-ти) повіти: Кременчуцький, Новосанжарський, Полтавський²⁰ (останні два складали Полтавську провінцію). До складу Кременчуцького повіту увійшли землі колишніх Потоцької і Омельницької сотень Миргородського полку і Власівської, Сокільської, Келебердянської, Кишенської, Переволочанської сотень Дніпровського пікінерського полку, а до Новосанжарського повіту – Старосанжарської, Новосанжарської, Білицької, Кобеляцької сотень Дніпровського пікінерського полку. Полтавський повіт утворився на щойно прилучених землях 1-ої, 2-ої, 3-ої Полтавських, Будиської та Решетилівської сотень Полтавського полку [16, с. 55-57].

Натомість, у «Місяцеслові» лише на 1777 р. згадуються Полтавська провінція і Полтавський повіт [24, с. 322]. Починаючи із «Місяцеслова» на наступний 1778 р. про Старосанжарський повіт йдеться вже як про окрему одиницю у складі губернії [25, с. 347]. Без залучення відповідного

18 Необхідність у появі додаткового сенатського указу пояснюється тим, що із незрозумілих причин у резолюційну частину указу від 13 жовтня не потрапило рішення щодо ініційованого Г.О. Потьомкіним перепідпорядкування 2 сотень Миргородського полку: *«Приказали: как по справке в Сенате оказалось, что в поднесенном Ея Императорскому Величеству с представления показаного Г. Генерал-Аншефа и Кавалера Графа Григорья Александровича Потемкина от Сената докладе точно представлено было, каким образом он Г. Генерал-Аншеф и Кавалер Новороссийской и Азовской Губерниям границы полагает, и что по тому положению Миргородского полка местечки Поток и Омельник с их округами входят в Новороссийскую Губернию, то в следствие того об отдаче тех местечек с их округами в ведомство его Г. Генерала-Аншефа и Кавалера Графа Григорья Александровича Потемкина к Генералу-Фельдмаршалу и Кавалеру Графу Петру Александровичу Румянцову-Задунайскому послать указ» [40, с. 326].»*

19 Зберігся як військова одиниця у складі 8 рот до 1783 р., – як правило, новоросійські губернатори одночасно призначалися шефами Дніпровського пікінерського полку.

20 У 1783 р. із Полтавського повіту виділився Великобудиський, а Новосанжарський було перейменовано на Кобеляцький [16, с. 57].

картографічного матеріалу важко встановити напевно, але не виключено, що частина земель Південного Лівобережжя входила до складу Крюківського і Катерининського повітів Єлисаветградської провінції. У «Місяцеслові» на 1779 р. вперше й востаннє йдеться про окремі Старосанжарську, Крюківську і Катерининську провінції [26, с. 418-419]. Крім того, варто звернути увагу на той факт, що починаючи із «Місяцеслова» на 1778 р. і аж до створення Катеринославського намісництва у складі Новоросійської губернії згадується Полтавський полк [25, с. 350; 27, с. 454; 28, с. 411; 29, с. 457; 30, с. 472, 31, с. 480]. Втім, до відомостей «Місяцесловів» треба ставитися із певною пересторогою, – адже йдеться в них не стільки про адміністративно-територіальний поділ, скільки про управлінські штати, дані їх є неповними і іноді неточними.

Із приведенням адміністративно-територіального поділу Малої Росії у відповідність з нормами «Учреждения для управления губерний» (1775) було утворено 3 намісництва/губернії (Чернігівське, Новгород-Сіверське і Київське), кожне із 11 повітів. Землі між Ворсклою та Сулою склали наступні повіти Чернігівського та Київського намісництв:

❖ Градизький, Голтвянський, Миргородський, частини Лубенського і Хорольського повітів Київського намісництва;

❖ Зінківський, Гадяцький, частини Лохвицького, Глинського і Роменського повітів Чернігівського намісництва.

При встановленні адміністративних кордонів між малоросійськими намісництвами та новоросійськими губерніями про чергові територіальні трансфери не йшлося. Втім, навіть спроба зафіксувати існуючу межу призвела до цілого шерегу непорозумінь навколо розмежування, що затягли процес майже на два роки (1781-1783). Пояснення цього явища знаходимо у повідомленні члена межової комісії, радника київської Палати цивільного суду І.А. Рославлева: «Определенным со стороны Новороссийской Губернии Комиссарам выданном от тамошняго Губернатора Господина Генерала майора Языкова²¹ наставлении строжайше предписано; чтоб они при положении сказанной границы, принадлежащей Новороссийской Губернии земли, нималейше за межу в сие Наместничество неуступали; естли ж бы в случае где необходимость того потребовала, и какая б часть оной земли могла в здешнюю Губернию отойти, то старатся взаимно в другом месте то наградить, приемом из здешней губернии»²² [цит. за: 7, с. 102].

Питання про чергові трансфери постало вже після утворення на місці Новоросійської та Азовської губерній Катеринославського намісництва (1783)²³. Новоутворене намісництво було розділено на 15 повітів, при цьому

21 Языков Микола Данилович (1740-1803) – новоросійський губернатор (05.07.1777-1783), шеф Дніпровського пікінерного полку, командир Дніпровської укріпленої лінії (1782).

22 Докладніше про розмежування малоросійських намісництв і Новоросійської губернії див.: [7].

23 М.В. Лятошинський помилково розділяє поняття «намісництво» і «губернія», коли пише про «Катеринославську губернію Катеринославського намісництва» [21, с. 205].

землі Південного Лівобережжя ввійшли до складу 4 лівобережних повітів: Кременчуцького, Алексопольського, Полтавського, Костянтиноградського²⁴.

У наступні п'ять років (1785-1789) до Катеринославського намісництва були долучені частини Градизького і Голтвянського повітів (із повітовими центрами включно)²⁵. Спочатку іменний указ генерал-фельдмаршалу князю Г.О. Потьомкіну від 13 серпня²⁶ 1785 р. «О назначении границ Екатеринославского Наместничества и Таврической области; о построении каменной дороги и мостов при Кизикирмене; о прорытии канала от Днепра в губу при Збурьевском ретраншаменте с пристанью; о поселении в Таврической области оставшихся за штатом церковнослужителей, Ставропольских Калмык и старообрядцов, о и позволении сим последним отправлять служение по старопечатным книгам» наказував «округлити» кордони Катеринославського намісництва із Київським, провівши їх «от слободы Пустовойтовой прямой линией сколько возможно и с местоположением сходно на р. Псиол и оттуда до хуторов Глушаковых» [42, с. 438]. По тому менш ніж за чотири роки на підставі указу від 30 квітня 1789 р.²⁷ із Київського намісництва до Катеринославського були додатково передані частини Голтвянського і Градизького повітів. Останній ввійшов спочатку до складу Кременчуцького повіту, але невдовзі (через сильні повені) повітові присутственні місця було перенесено із Кременчука до Градизька і сам повіт перейменовано на Градизький.

Територіальні трансфери 1785-1789 рр. зменшили кількість повітів у складі Київського намісництва і викликали необхідність перерозподілу територій між власне малоросійськими намісництвами. Обґрунтовуючи відповідну ініціативу у донесенні від 21 серпня 1791 р., калузький і тульський генерал-губернатор, правлячий цю посаду у трьох малоросійських намісництвах, генерал-аншеф М.М. Кречетніков наголошував на:

- ❖ *«неравном числе в Губерниях Малороссийских округ»;*
- ❖ *«чрезмерном отдалении некоторых из них от Губернских городов»;*
- ❖ *«обширности одного пред другим уезда, от чего и обыватели тамошние и самая служба подвержены многим невыгодам»* [43, с. 255-256].

Іменний указ від 29 вересня 1791 р. «О состоянии трем Малороссийским Губерниям, каждой из 10 округов» затвердив запропоновану передачу із Чернігівської губернії Зінківського повіту і частин Гадяцького (із повітовим

24 В.М. Кабузан згадує нереалізовані проекти розмежування Катеринославського намісництва, які передбачали меншу кількість повітів (12) і проміжний (обласний) поділ між губернією і повітом, за якого «малоросійські» повіти входили до Катеринославської області [16, с. 59].

25 Цікаво, що цим трансферам у спеціальній літературі приділено порівняно мало уваги, – так, В.І. Ден пише про «некоторые другие, первоначально лишь незначительные изменения», В.М. Кабузан про те, що «в 1784-1794 гг. административные преобразования в Новороссии носили частный характер» [11, с. 138; 16, с. 61].

26 У В.М. Кабузана помилково 13 липня [16, с. 61].

27 Аргументація трансферів невідома, оскільки у ПСЗ текст указу відсутній, натомість маємо лише поодинокі згадки у працях В.І. Дена і В.М. Кабузана [11, с. 138-139; 16, с. 61].

центром) і Лохвицького, замість яких утворювався один Гадяцький повіт у складі Київської губернії.

1795 рік став, за визначенням В.М. Кабузана, «кульмінацією у зростанні території Новоросії, коли до її складу ввійшли значні простори Малоросії, Правобережної України і Слобожанщини» [16, с. 63]. Чергову хвилю трансферів у Південному Лівобережжі спричинили завершення російсько-турецької війни (1791) і поділи Речі Посполитої (1793, 1795), за наслідками яких Катеринославське намісництво приростало землями настільки, що це вже загрожувало втратою його керованості:

«Что же касается до земель, отходящих к Екатеринославской Губернии, Мы, рассмотрев во всей подробности поданный к Нам от Нашего Генерал-Фельдцейхмейстера, Екатеринославского и Таврического Генерал-Губернатора, Графа Зубова, доклад, с обстоятельными сведениями как о числе народа, так и о местном положении тамошнего края, здесь следующий со всеми приложениями, и видя, что по присоединении показанных земель к той Губернии, возросла бы она как пространством мест, так и числом народа до чрезмерности, от чего последовала бы многая трудность и в управлении оною, за нужное признали основать тамо новую Губернию» [43, с. 641].

За управлінською логікою, апробованою раніше під час утворення Азовської губернії, передача іменним указом від 27 січня 1795 р. новоутвореній Вознесенській губернії турецьких і польських провінцій, а також трьох правобережних повітів Катеринославського намісництва надолужувалась останньою на півночі, знову ж таки, за рахунок лівобережного Київського намісництва і тягла за собою черговий перерозподіл повітів між малоросійськими намісництвами:

«В замен же сих отделяемых трех уездов, так как от Изяславской и Брацлавской Губерний, отходит к Киевской значное число душ, от чего и сия Губерния много превзошла бы числом обитателей узаконенные Учреждениями, приписать от сего Наместничества к Екатеринославскому две округи Хорольскую и Миргородскую, да к Черниговскому уезд Гадяцкий»²⁸ [43, с. 641-642].

В результаті цих трансферів землі Південного Лівобережжя наприкінці правління імператриці Катерини II (1795-1796) входили до складу трьох намісництв і складали:

- ❖ у Катеринославському намісництві²⁹ – Хорольський, Миргородський, Полтавський, Градизький повіти, частини Алексопольського і Костянтиноградського повітів (див. **Карта**);
- ❖ у Київському намісництві – частину Лубенського повіту;
- ❖ у Чернігівському намісництві – Гадяцький, частини Лохвицького, Глинського і Роменського повітів.

28 Посилаючись на цей же указ, автори довідника «Городские поселения в Российской империи» (1864) помилково писали про «приєднання» Миргорода і Хорола до Чернігівського намісництва [9, с. 177-178, 192-193].

29 Із загального числа 14 повітів.

Початок павлівського правління (1796-1797) ознаменувався раптовою зміною урядового курсу в питанні запровадження норм «Учреждения для управления губерний» (1775) і поверненням до адміністративно-територіального поділу західних провінцій імперії, який склався історично. Щодо зворотних територіальних трансферів від Новоросії до Малоросії та Слобожанщини, В.М. Кабузан зазначає, що «штучне включення яких-небудь частин цих районів до складу Новоросії не означало, що вони стали новоросійськими. Щільність, склад населення, його географічне розміщення у Новоросії були геть іншими, ніж у Малоросії чи Слобожанщині», що й спричинило реакцію 1796-1797 рр., коли «Новоросія втратила не тільки набуті нею тимчасово частини Малоросії <...>, але й території, які органічно могли вважатись частиною цього району (<...> Костянтиноградський повіт і т.і.)» [16, с. 63]. В іменному указі Сенату від 30 листопада 1796 р. «О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам», зокрема, зазначалося:

«Вместо бывших до сего трех Наместничеств, быть одной Губернии в городе Чернигове³⁰, причисля к оной отделенныя к Новороссийской, что потом названа Екатеринославскою, Губернии, Полтавский бывший полк, також от бывшего Миргородского полка город Кременчуг с прочими местечками и селениями, а равномерно и уезды, после того к Екатеринославской же Губернии отделенные» [44, с. 212].

Цей указ не визначав чітко, але передбачав передачу до Малоросійської губернії Хорольського, Миргородського, Полтавського, Градизького повітів, частин Алексопольського і Костянтиноградського повітів зі складу колишнього Катеринославського намісництва. Натомість, згідно з іменним указом Сенату від 12 грудня 1796 р. утворювалась Новоросійська губернія, яку наказувалось «составить из всего того, что за возвращением к Малой России отделенных уездов» залишитись від земель Катеринославського намісництва [44, с. 229].

Дослідник урядової діяльності павлівської доби М.В. Клочков відмічає, що «подробностей в определении границ губерний в этом указе нет, предположительное установление таких границ «между всеми смежными губерниями» из числа вновь образуемых и видоизменяемых целесообразнее всего было предоставить «соглашению» губернаторов, которым на местах, конечно, виднее по удобству местности распределить их между губерниями; это и предусматривает указ 12 декабря, возлагаая на губернаторов установление границ между смежными губерниями и представление об этом сенату, а через него и самому Государю [19, с. 414].

Відповідно, увесь 1797 р. пройшов у перемовинах між губернаторами і розподіленні населених пунктів між губерніями, яке й було завершено у 1798 р. і залишалось незмінним до кінця правління Павла І.

30 Той факт, що Київська губернія втратила лівобережні повіти, але збереглася, призвів до помилкових тверджень, нібито Малоросійську губернію було утворено лише із двох катерининських губерній – Чернігівської і Новгород-Сіверської (див., наприклад: [19, с. 415]).

Карта. Повітовий поділ Катеринославського намісництва (1795-1796).

Ініціатива визначення кордону новоутворених Малоросійської і Новоросійської губерній належала новоросійському військовому і цивільному губернатору М.С. Бердяєву, як про це йдеться у його листі до чернігівського військового губернатора С.К. Вязмітінова від 31 січня 1797 р.:

«Препровождая при сем карту тем местам, которые на основании Высочайшаго Его Императорскаго Величества Указа, из Новороссийской в Черниговскую³¹ губернию должны отчислиться, и прилагая ведомость какое число душ и земли отходит, извещаю Ваше Превосходительство, что я соображаюсь той самой границе которая существовала между Малороссиею и войском Запорожским, до отделения в 1736 Году Старой Линии под Ландмилицкие полки³², а потом в 1764 Году к Новороссийской губернии» [10, арк. 204].

Одночасно з делімітацією зовнішніх адміністративних кордонів Малоросійської губернії її керманичі, номенклатура і персоналії яких постійно змінювались, визначали принципи адміністративного районування всередині Малоросії, як про це йдеться у височайше затвердженій доповіді Сенату від 29 серпня 1797 р. «О назначении границ губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской и о разделении их на уезды»:

«О Малороссийской Губернии, тамошний Гражданский Губернатор Бакуринский³³: что Генерал-Фельдмаршал, Киевский Военный Губернатор, управляющий Малороссийскою Губерниею, Граф Салтыков³⁴, рассмотрев карту всей Малороссии, с означением преждебывших поветов³⁵, также ведомости о городах; селениях и числе душ Черниговской, Новгородско-Северской и частей Киевской и Новороссийской Губерний, долженствующих составить одну Малороссийскую, на двадцать поветов разделяемую, и соображая положение тех прежних поветов и количества жителей в оных с их выгодами и состояниями, находит, что не было никакой соразмерности ни со стороны числа жителей, из которых те поветы состояли, ни со стороны взаимного их расстояния, или между собою, или поветоваго города от обывателей своего ведения, да и сверх того в городах, где обыкновенно больше казенных жителей, не всегда были Земские и Подкоморские Суды, а находились иногда и в местечках, частным людям принадлежавших; почему для

31 Протягом певного часу після іменного указу від 30 листопада 1796 р., в якому нову губернію не було названо («*быть одной Губернии в городе Чернигове*»), в офіційних документах побутувала назва «Чернігівська губернія», яку потім остаточно замістила нова – «Малоросійська губернія».

32 У спеціальній літературі факт такої передачі висвітлення не знайшов. Під 1736 р. згадуються лише утворення Українського ландміліцейського корпусу для управління ландміліцією і ревізії лейб-гвардії майора І.О. Шипова і Х. Манштейна [37, с. 49].

33 Бакуринський Яків Леонтійович (бл.1740-1801) – чернігівський цивільний губернатор (1796), малоросійський цивільний губернатор (06.01.1797-26.11.1797), таємний радник (26.11.1797).

34 Салтиков Іван Петрович (1730-1805) – генерал-фельдмаршал, управляючий Малоросійською губернією (?-06.02.1797-19.12.1797-?), Київський військовий губернатор (13.11.1797-19.12.1797-?).

35 Маються на увазі судові повіти, які існували у Малоросії протягом 1763-1782 рр.

отвращения таковых неудобностей при новом разделении малороссийской Губернии на поветы, назначил быть поветам, в городе Полтаве в местечке или посаде Зенькове, в городах Кременчуге, Хороле, Гадяче, Ромне, Лубнах, Золотоноше, Переяславе, Пырятине, Прилуке, Козельце, Нежине, Чернигове, Свенице³⁶, Конотопе, Глухове, Новгороде-Северском, Стародубе и Мглине³⁷» [44, с. 709].

Таким чином, після реалізації положень цього акту землі Південного Лівобережжя протягом п'яти років (1797-1802) склали Кременчуцький, Полтавський, Хорольський, Зінківський, Гадяцький, частини Лубенського, Роменського і Прилуцького повітів Малоросійської губернії, а також частину Новомосковського повіту Новоросійської губернії (межиріччя Берестової та Орілі).

Іменним указом Сенату «О восстановлении пяти Губерний и о подчинении пограничных Губерний Военным Губернаторам» від 9 вересня 1801 р. «відновлювалась» одна малоросійська губернія:

«Мы <...> приняли на уважение опыты и наблюдения, в продолжении многих лет собранья, и познав из них затруднения и неудобства, отправление правосудия и действие Земской Полиции облегающа, признали нужным к существующему ныне образу управления Губернии присовокупить на основании общих Государственных законов следующие распоряжения: 1. Соразмерно пространству Империи и числу обитателей, сверх ныне существующих 41 Губернии, восстановит пять следующие: <...> одну в Малой России [45, с. 775].

Згаданий вище малоросійський військовий губернатор С.К. Вязмітін прийняв рішення про поділ Малоросійської губернії на північну (із центром у Чернігові) і південну частини (із центром у Полтаві, «хотя выгода местности, в середине губернии, была на стороне Лубен» [15, с. 19].

Повітовий поділ двох губерній (малоросійських Чернігівської і Полтавської) було визначено в сенатському указі за височайше затвердженою доповіддю «Об учреждении Губерний Малороссийских: Черниговской и Полтавской и Белорусских: Могилевской и Витебской» від 27 лютого 1802 р. [46, с. 59-60]. Згідно з ним землі у межиріччі Орілі і Ворскли опинилися у складі Костянтиноградського, Кременчуцького, Полтавського, Хорольського, Миргородського, Гадяцького, частин Лубенського і Роменського повітів малоросійської Полтавської губернії. Остаточний південний адміністративний кордон малоросійської Полтавської губернії за ініціативою малоросійського генерал-губернатора, дійсного таємного радника князя О.Б. Куракіна встановив іменний указ Сенату «О новом разделении Малороссийской губернии на поветы» від 27 березня 1803 р.:

36 Друкарська помилка, – вочевидь, йдеться про Сосницю.

37 П.О. Кітїцин додає про критерії, які бралися до уваги при визначенні повітових центрів: «Города уездные должны быть расположены при реках, на возвышенных местах и в них должны быть готовые здания для судебных мест» [17, с. 540].

«Границу Полтавской Губернии от Екатеринославской, положить по реке Ореле, присоединив к первой все пространство между реками Берестовою и Орелою лежащее, дабы тем восстановить древние пределы Малороссии, соединить и сию издревле принадлежавшую к ней часть под единое управление и права, коими прочие обыватели ея пользуются и вместе с тем доставить Земской Полиции более удобства и средоточия в ея действии» [46, с. 510].

Тим же указом було внесено уточнення до повітового поділу малоросійської Полтавської губернії:

«Сверх ныне существующих в Полтавской Губернии 12 поветовых городов, учредитъ таковыми же города, Зеньков, Лохвицы и местечко Кобыляки» [46, с. 510].

З цього часу (1803) і аж до адміністративно-територіальних експериментів часів національно-визвольних змагань (1919) малоросійська Полтавська губернія складалась із 15 повітів, з яких на землях у межиріччі Орілі і Сули знаходились Костянтиноградський, Кобеляцький, Кременчуцький, Полтавський, Хорольський, Зінківський, Миргородський, Гадяцький, частини Лубенського, Лохвицького і Роменського.

Отже, до особливостей процесу адміністративного районування Південного Лівобережжя протягом постгетьманської доби відносяться:

- ❖ перерозподіл територій між макрорегіонами (Лівобережна, Слобідська і Південна Україна), кордони яких загалом склалися вже на 1720-ті рр.³⁸;
- ❖ перехід від військових до цивільних принципів організації території;
- ❖ пошук адекватного адміністративно-територіального стандарту (номенклатура і кількісні виміри).

У 1764-1803 рр. землі у межиріччі Орілі і Сули перебували у складі Київської губернії (до 1764), Малої Росії (1764-1782, губернського статусу не мала), Новоросійської (1764-1783), Азовської (1775-1783) губерній, Київського (1782-1797), Чернігівського (1782-1797), Катеринославського (1783-1797) намісництв, Малоросійської (1797-1802), Новоросійської (1797-1802), Полтавської губерній (після 1802). Територіальні трансфери на користь новоросійських губерній припали на 1764, 1775, 1785, 1789 та 1795 рр., зворотні трансфери на користь малоросійських губерній мали місце у 1765, 1796 та 1803 рр. Аргументація трансферів використовувалась спочатку патерналістська (1764-1775), потім – раціоналістична (1775-1795), і, наостанок, – історична (1796-1803).

Запровадження норм «Учреждения для управления губерний» (1775) призвело до поступового (1775-1783) витіснення на цій території традиційного полково-сотенного устрою і його заміни губернсько/намісницько-провінційно-повітовим. Щоправда, у проектах адміністративно-територіальних реформ і

38 За визначенням російського дослідника національних рухів О. Міллера, йдеться про «різноманітні практики символічного присвоєння простору» [32, с. 73].

урядових рішеннях іноді фіксувалася номенклатура, яка не відповідала нормам «Учреждения», як-от: області у проекті новоросійського губернатора Т.І. Тутолміна (1783) чи округи у проекті правлячого посаду малоросійського генерал-губернатора М.М. Кречетнікова (1791). Змінюється і кількісний вимір адміністративно-територіального стандарту: за Катерини II він становить 30-40 тис. душ чоловічої статі у повіті, за Павла I – 55-60 тис., а у перші роки правління Олександра I знову повертається до близько 40 тис.

Перспективи подальших досліджень у царині адміністративного районування Південного Лівобережжя пов'язані із пошуком і введенням до наукового обігу додаткового картографічного матеріалу, який дозволить уточнити наші відомості про наслідки територіальних трансферів 1764-1765 та 1785-1789 рр., із ретельним вивченням перебігу адміністративно-територіальних реформ, починаючи від їх ініціювання аж до реакції місцевого населення, із введенням регіональних процесів до ширшого імперського (чи, навіть, європейського) контексту.

Бібліографічні посилання:

1. Адамович С. Історико-етнографічні регіони як фундамент майбутньої адміністративно-територіальної реформи в Україні / [Електронний ресурс] // <http://vuzlib.com/content/view/1833/57/>.
2. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648-1941 рр.): Довідник з історії адміністративно-територіального поділу. – Полтава, 2002. – 181 с.
3. Ананьєва Т.Б. Передмова / Т.Б. Ананьєва // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 5-18.
4. Арсеньев К. Статистические очерки России / К. Арсеньев. – СПб., 1848. – 158 с.
5. Верменич Я.В. Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації / Я.В. Верменич // Український історичний журнал (далі: УІЖ). – 2005. – № 4. – С. 114-145.
6. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні / Я.В. Верменич // УІЖ. – 2001. – № 6. – С. 3-21; 2002. – № 2. – С. 3-26.
7. Галь Б.О. «Не уступать ни на один шаг земли!..»: До історії розмежування малоросійських намісництв і Новоросійської губернії (1782-1783) / Б.О. Галь // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ: НГУ, 2008. – Випуск 5. – С. 99-129.
8. Городские поселения в Российской империи. Том второй. – СПб., 1861. – IV+587 с.
9. Городские поселения в Российской империи. Том четвертый. – СПб., 1864. – VIII+804 с.
10. Дело по указу Сената об учреждении единой Малороссийской губернии взамен существовавших трех наместничеств с проведением соответствующих административных территориальных изменений, а также в области административного управления и судопроизводства. Декабрь 1796-1797 г. // Центральний державний історичний архів України. – Ф. 1336 «Малоросійське губернське правління». – Оп. 1. – Спр. 5. – 643 арк.
11. Ден В.Э. Население России по пятой ревизии. Подушная подать в XVIII веке и статистика населения в конце XVIII века. Том первый / В.Э. Ден. – М., 1902. – XI, 376 с.
12. Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний устрій українських земель: історія, проекти, реальність (XIX – початок XX ст.) / М.Ф. Дмитрієнко // Проблеми історії

- України XIX – початку XX ст. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Випуск VI. – С. 105-124.
13. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. / В.М. Заруба. – Д.: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – 380 с.
 14. Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. / За ред. С.А. Леп'явка, В.М. Бойка. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – 180 с.
 15. К столетию Полтавской губернии // Киевская старина (далі: КС). – 1902. – Т. LXXVII. – Апрель. – Отд. 2. – С. 19-20.
 16. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858) / В.М. Кабузан. – М.: Изд-во «Наука», 1976. – 306 с.
 17. Кितिцын П. Малороссийская губерния / П.А. Кितिцын // КС. – 1889. – Т. XXVI. – Август. – С. 534-543.
 18. Кितिцын П.А. Кобылякская старина / П.А. Кितिцын // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1907. – Выпуск 4. – С. 158-172.
 19. Клочков М.В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I / М.В. Клочков. – Пг., 1916. – IV+629 с.
 20. Ковалевский А. Из прошлого. Некоторые подробности, касающиеся учреждения Малороссийской (Черниговской) губернии в 1796-1797 годах (по неизданным архивным документам) / А. Ковалевский. – Чернигов, <б.г.>. – 16 с.
 21. Лятошинський М.В. Історичний нарис територіального складу Полтавщини / М.В. Лятошинський // Історико-географічний збірник, видає комісія для складання історико-географічного словника України. – К., 1929. – Т. 3. – С. 203-208.
 22. Македонов А.В. К светской и церковной истории Новороссии (XVIII-XIX вв.) / А.В. Македонов. – Запорожье: «Просвіта», 2006. – 116 с.
 23. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н.П. Василенка. Выпуск II. Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей. Собрано в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1786 года. – Чернигов, 1902. – IX+296 с.
 24. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова 1777. – СПб., 1777. – 366 с.
 25. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова 1778. – СПб., 1778. – 392 с.
 26. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова 1779. – СПб., 1779. – 444+XVIII с.
 27. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова 1780. – СПб., 1780. – 479+XVII с.
 28. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова 1781. – СПб., 1781. – 325+IX с.
 29. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова 1782. – СПб., 1782. – 473+X с.
 30. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова 1783. – СПб., 1783. – 488+X с.
 31. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова 1784. – СПб., 1784. – 489+X с.
 32. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.
 33. Мільчев В.І., Пірко В.О. Українська укріплена лінія / В.І. Мільчев, В.О. Пірко // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 491-492.

34. Николайчик Ф.Д. Город Кременчуг: Ист. очерк / Ф.Д. Николайчик. – СПб., 1891. – 224 с.
35. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение / Л.В. Падалка. – Полтава, 1914. – 10+236 с.
36. Пірко В. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. / В.О. Пірко. – Донецьк: Український Культурологічний Центр, 1998. – 124 с.
37. Пірко В.О. Українська ландміліція / В.О. Пірко // Південна Україна XVIII – XIX століття. – Випуск 1. – Запоріжжя, 1996. – С. 47-51.
38. Полное собрание законов Российской империи (далі: ПСЗ РИ). – СПб., 1830. – Т. XVI. – 1018+103 с.
39. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XVII. – 1135 с.
40. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XX. – 1034+7 с.
41. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXI. – 1083 с.
42. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXII. – 1167 с.
43. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – 969 с.
44. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXIV. – 869 с.
45. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXVI. – 875 с.
46. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – 1122+31 с.
47. Шандра В.С. Про призначення адміністративно-територіальних реформ у Російській імперії / В.С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – № 12. – С. 20-24.
48. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России из частей коей оно наместничество составлено / А.Ф. Шафонский. – К., 1851. – XII+697 с.
49. Imperium inter reges: Роль трансферов в истории Российской империи (1700-1917): Сб. ст. / Ред. Мартин Ауст, Рикарда Вульпиус, Алексей Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 392 с.

Надійшла до редколегії 16.04.2011 р.